

**KOGNITIV TILSHUNOSLIK: TIL VA TAFAKKUR O'RTASIDAGI
KO'PRIK**

Arislanova Muxlisa Zakir qizi

muxlisaarisanova@gmail.ru

*Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti I bosqich
tayanch doktoranti*

***Annotation:** This article covers views on **cognitive linguistics** and presents a **linguo-cognitive analysis** of metaphors found in poetic texts. It argues that **metaphor** is not merely an artistic device, but one of the **fundamental cognitive mechanisms** of human thought. By examining metaphorical expressions, it analyzes how people understand the world and express emotions and concepts. Using examples from poetry, the article demonstrates the **conceptual foundations** of metaphors and their connections to **frames and scenarios**.*

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslik haqidagi qarashlar va she'riy matnlarda uchraydigan metaforalarning lingvokognitiv tahlili yoritilgan. Metafora shunchaki badiiy vosita emas, balki inson tafakkurining asosiy kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Metaforik ifodalar orqali inson dunyoni qanday tushunishi, kechinmalar va tushunchalarni qanday ifoda etishi tahlil qilingan. She'rlar misolida metaforalarning kontseptual asoslari, freym va ssenariylar bilan bog'liqligi ko'rsatib beriladi.*

***Kalit so'zlar:** metafora, kontsept, lingvokognitiv, poetik tafakkur, kognitiv lingvistika, freym, semantik maydon.*

Kognitiv tilshunoslik — bu tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda o'rganadigan fan sohasidir. An'anaviy tilshunoslik tildagi shakl va strukturani tahlil qilishga urg'u bersa, kognitiv yondashuv tilni inson ongining faoliyati, dunyoni idrok etish usuli va tushuncha tizimlari bilan bog'laydi. Kognitiv tilshunoslik XX asrning 70–80-yillarida shakllana boshlagan bo'lib, bu fan tilshunoslik, psixologiya, nevrologiya, antropologiya, sun'iy intellekt va falsafa kabi fanlar chorrahasida rivojlandi. Bu yo'nalishning asoschilari sifatida amerikalik tilshunoslar Jorj Lakoff

va Mark Jonson ko'rsatiladi. Ularning "Metaphors We Live By" (1980) asari kognitiv metafora nazariyasiga asos bo'ldi.

Kognitiv tilshunoslar tilni inson aqli va tafakkuri qanday ishlashini tushinishda asosiy vosita sifatida ko'radilar. Til vositasida biz dunyoni qanday tasniflashimiz, hodisalarni qanday talqin qilishimiz, voqealarni qanday ifodalashimiz o'rganiladi. Kognitiv yondashuv tilni inson tafakkurining mahsuli sifatida o'rganadi va tafakkur jarayonlarini til vositasida tahlil qilish imkonini beradi.

Til faqat grammatik qoidalar to'plami emas, balki u inson ongidagi tushunchalar tizimining ifodasidir. Masalan, "uy" degan so'z faqat bino emas, balki xavfsizlik, oilaviylik, iliqlik kabi tushunchalarni ham o'zida mujassam etadi. Kognitiv tilshunoslikda metaforalar faqat adabiy vosita emas, balki tafakkur strukturalarining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Masalan, "vaqt – bu pul" (ingliz tilida: Time is money) degan ifoda kundalik hayotimizdagi qarashlarimizga chuqur singib ketgan.

Metafora nazariyasi — metaforalar orqali inson tafakkurining asosiy tamoyillarini aniqlashga harakat qiladi.

Metafora va tafakkur

Kognitiv yondashuvda metafora tilning bezagi emas, balki tafakkur tizimining asosiy mexanizmi sifatida qaraladi. Misol uchun, "hayot – bu yo'l", "vaqt – bu pul", "sevgi – bu sayohat" kabi metaforalar orqali insonlar murakkab tushunchalarni sodda shaklda idrok qiladi va ifodalaydi. Kognitiv grammatika – grammatika strukturasi emas, balki ma'no yaratish vositasi sifatida qaraladi. Kognitiv semantika esa so'zlarning ma'nosini tildan tashqaridagi bilimlar, tajriba va idrok orqali tushuntiradi.

Metafora qadimdan she'riyatning ajralmas badiiy vositasi sifatida qaralgan bo'lsa-da, zamonaviy kognitiv tilshunoslikda u endi tafakkurning shakli, ongiy tasniflash mexanizmi sifatida talqin qilinmoqda. Ayniqsa, she'riy matnlarda metafora nafaqat estetik vazifa, balki kognitiv tushuncha va emotsional tajriba vositasi sifatida ham faoliyat ko'rsatadi. Konsept — bu inson ongidagi bilimlar, tasavvurlar va tajribalarning kognitiv birliklaridir. Konseptlar til orqali ifodalanadi va madaniy muhitga bog'liq bo'ladi. Masalan, "vatan" konsepti turli xalqlarda turlicha

tushuniladi. Mental xarita esa bu – konseptlarning inson ongidagi joylashuvi, o‘zaro bog‘lanish va ierarxiyasi bo‘yicha tuzilgan bilish strukturasi hisoblanadi.

Metaforaning lingvokognitiv asoslari

She‘riy metafora — inson tafakkuri, his-tuyg‘ulari va madaniy dunyoqarashining chuqur aksidir. U orqali muallif nafaqat estetik ifoda yaratadi, balki o‘z konseptual tajribasini o‘quvchiga yetkazadi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, metafora bu bir konseptual sohadan (manba) boshqa bir sohaga (nishon) semantik ko‘chirish orqali ma‘no hosil qilishdir. Masalan:

“Dardim tog‘dek ustimga qulab tushdi.”

Bu yerda dard (abstrakt konsept) – tog‘ (betaraf fizik obyekt) orqali idrok qilinmoqda. Bu abstrakt — jismoniy metafora modelidir. Metaforalar ko‘pincha ma‘lum kontseptlar doirasida shakllanadi. Masalan, o‘zbek she‘riyatida muhabbat kontsepti: olov, dengiz, shamol, dard, qush obrazlari orqali; Vatan kontsepti: ona, tuproq, iz, yurak, yurish obrazlari orqali ifodalanadi. Bu metaforalar o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, balki madaniy, ijtimoiy va shaxsiy freymlar asosida shakllanadi.

She‘riy metaforalar orqali muallifning shaxsiy hissiyoti idrok qilinadigan kognitiv obraz shaklida beriladi. Masalan:

“Ko‘zlarimda muzlab yotgan tunman men...”

Bu satrda tun – ichki iztirob, yolg‘izlik kontseptlarini ifodalaydi. “Muzlab yotgan” iborasi orqali vaqt va hissiyot birlashtirilib, emotsional kontseptual metafora vujudga keladi. Kognitiv yondashuvda metafora faqat til orqali emas, tasavvur, his, estetik tajriba orqali hosil bo‘ladi. Poeziyada bu multimodal fikrlash tarzining ifodasidir. Misol:

“Yuragim – sahro, sen – bahor yomg‘iri”

Bu yerda ikki konseptual soha: tuyg‘ular (yurak) va tabiat (bahor yomg‘iri) o‘zaro metaforik bog‘langan. Bu esa o‘quvchi ongida yangi emotsional voqelikni hosil qiladi.

“Yuragim bir o‘zbekona doston kabi...” (Abdulla Oripov)

Bu yerda yurak — doston metaforasi orqali milliylik, tarixiy xotira va shaxsiy kechinmalar uyg‘unligi ifodalanmoqda.

“Yashash – bir yo‘l, men yuraman yolg‘iz...” (Erkin Vohidov)

Bu satrda hayot – yo‘l, yolg‘izlik esa yo‘ldagi holat sifatida berilgan. Bu kognitiv metafora orqali hayot tajribasi izchil, fazoviy ssenariyga bog‘lanadi.

Kognitiv ssenariy va metafora

She‘riy metaforalar ko‘p hollarda ssenariyga asoslanadi. Ya‘ni, muallif ma‘lum voqealar zanjirini (masalan, sevgi – ayriliq – iztirob) she‘rda metafora vositasida qayta tuzadi.

Misol:

“Sen ketding, so‘zlarim tusini yo‘qotdi.”

Bu yerda so‘zlar – shaxsiy holatni ifodalovchi obrazga aylanadi. Tus — rang, obraz, ma‘no tushunchalarini uyg‘unlashtiradi.

Kognitiv tilshunoslik tilda ifodalanadigan fikrlar, tasavvurlar va tushunchalar orqali inson tafakkurini o‘rganishga xizmat qiladi. U tilni izolyatsiyada emas, balki inson faoliyati, tajribasi va madaniyati bilan bog‘liq holda tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu yondashuv orqali nafaqat tilning ichki tuzilmasi, balki inson tafakkurining ishlash uslubi ham chuqurroq tushuniladi.

ADABIYOTLAR

1. Lakoff G., & Johnson M. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. – 1980.
2. Langacker R. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press. – 1987.
3. Бардадин А. И. *Когнитивная лингвистика*. СПб.: Филологический факультет СПбГУ. – 2008.
4. Шмелев Д. Н. *Язык и национально-культурная специфика*. М.: Наука. – 2003.
5. Исмоилова М. *Kognitiv tilshunoslik: muammolari va istiqbollari // Filologiya masalalari*. 2020. – №2.
6. Хайдаров Ш. *Шеърий метафоралар ва концептуал тuzilmalar // Филология масалалари*. 2019. – №3.
7. Сафаров Ш. *Когнитив тилшунослик*. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.

8. Мамажонов А. Когнитив ёндашув ва бадий идрок // Ўзбек тили ва адабиёти. 2020. – №2.
9. Oripov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU – 1996.
10. Vohidov E. She‘rlar. Toshkent: Yozuvchi – 1998.